

**UN PRIZONIER BÂRLĂDEAN ÎN LAGĂRELE
CONCENTRAȚIONARE GERMANE DIN MARELE
RĂZBOI. SUBLOCOTENENTUL (REZ.) GH. SILION¹**

Marcel PROCA

Zeci de milioane de oameni au luptat în Primul Război Mondial, unii și-au pierdut viața, alții au supraviețuit și s-au întors acasă fizic sănătoși sau cu diferite handicapuri. Însă în minte și în inimă, ororile văzute și trăite în război nu s-au vindecat ușor. O dovedesc jurnalele de front, memoriile și amintirile soldaților de odinioară. Istoria unei țări nu se scrie doar de specialiști, care cercetează diverse izvoare și alcătuiesc sinteze pentru anumite perioade sau chiar pentru întreg parcursul existenței unui popor. La această întreprindere, pot aduce contribuții, mai mult sau mai puțin importante, oameni simpli, însă cu anume vocație către acest domeniu. Este cazul multor participanți la diferite momente din istorie, care depun mărturii scrise sau orale despre ceea ce au văzut și au trăit.

Astfel de însemnări au rămas posterității și de la un fost absolvent al Școlii Normale „Principele Ferdinand” din Bârlad – Gheorghe Silion². De la

¹ Vezi și Marcel Proca, *Bârladul în contextul primului război mondial (IV. 1)*, în „Elanul”, Nr. 182, aprilie 2017, p. 1, 12-16; Idem, în „Elanul”, Nr. 184, iunie 2017, p. 5-9.

² Gheorghe N. Silion (n. 31 martie 1895, Dragomirești – d. 9 octombrie 1992, Bârlad), sublocotenent, participant la Primul Război Mondial (a luptat în bătăliile de la Flămânda, Predeal-Azuga și București) și la cel de Al Doilea Război Mondial, prizonier de război (23. 11. 1916 - 21. 06. 1918, în lagărele germane: Dänholm, Ströhen – landul Hanovra și Crefeld pe Rin); locotenent (r) (octombrie 1921), căpitan (r) (1 aprilie 1944). A urmat clasele I-IV în satul natal. În anul școlar 1906-1907 reia clasa a IV-a la Școala primară de băieți a lui Robu din cartierul Podeni. Primele două clase de liceu le urmează la Liceul „Gh. Roșca Codreanu” (1907-1909, în anul școlar 1908-1909 doar trimestrele I și II, deoarece se îmbolnăvește și este nevoit să renunțe momentan la studii). Între anii 1909-1915 a urmat cursurile Școlii Normale „Principele Ferdinand” pe care le absolvă la 20 martie 1915. După terminarea studiilor liceale își satisface stagiul militar cu T. R.

acesta s-au păstrat șapte caiete cu însemnări având caracter memorialistic. Redactate târziu în deceniul al șaptelea-lea al secolului XX, ele se bazează pe consemnări anterioare, deoarece adeseori se găsește pe marginea textului notația că a fost transcris.

În redactarea lucrării *Viața cotidiană în Bârladul secolului al XIX-lea și prima jumătate a secolului al XX-lea*³, o șansă pentru noi, pentru a depăși considerațiile generale și teoretice, a fost descoperirea acestor memorii inedite aparținând fostului elev bârlădean, scrieri pe care le-am denumit generic *Amintiri*, titlu inserat de altfel pe coperta primului caiet. Acestea ne-au permis să realizăm, în coroborare și cu alte surse, o frescă a societății bârlădene și să încercăm reconstituirea atmosferei de epocă. Scrise din prisma unui tânăr, devenit proaspăt citadin, însemnările conțin informații incitante și interesante. Autorul era, din punct de vedere al mentalității, încă la granița dintre rural și urban, două lumi între care oscilează, tranziția realizându-se cu timiditate și sfială, și, de ce nu, cu umor. Personajul nostru, real desigur și nu fictiv, poate stârni un fin amuzament cititorului avizat, dar, în același timp, oferă informații dintr-o zonă a istoriei, aflată încă în căutare de noi surse de documentare.

Dincolo de aspecte biografice și de viață cotidiană, Gh. Silion a cuprins în *Amintirile* sale observații politice, figuri de foști dascăli, comandanți, inserții din presă și mai ales informații relevante (din perspectiva subiectului abordat)

în cadrul Regimentului 12 Cantemir (1 aprilie 1915 – 1 octombrie 1915), „Școala de ofițeri” în rezervă, așa cum o denuște memorialistul. De la această dată și până la mobilizare a funcționat ca învățător în satul în care s-a născut. Din data de 25 iulie 1916 potrivit mărturiei sale este mobilizat la Regimentului 10 Vânători – Tulcea, în cadrul căruia ajunge pe front până la 23 noiembrie, când este luat prizonier. Revenit în țară, își reia postul de învățător (până la 1 septembrie 1947, când se pensionează) și se implică în aplicarea reformei agrare în calitate de „președinte onorific al Obștii de împroprietărire (1919-1920)”. În perioada interbelică a făcut politică liberală (fiind apropiat de N. D. Neșțian – vezi Marcel Proca, *Bârladul: Oameni, case și locuri, zone încărcate de istorie*, în *SAL*, tom. LXXVIII, 2011, p. 327-333), cu excepția anilor 1928-1936, când a fost președinte al Comisiei contra cametei pe Valea Tutovei. Participant (30. 07. 1942 – 1. 10. 1944) și la Al Doilea Război Mondial, făcând parte din Batalionul 20 Pază. După 1947 este persecutat de regimul comunist sub acuzațiile de a fi „chiabur” și că „întrebuințează muncă salariată”: i se blochează economiile depuse la Casa Corpului Didactic – București (1948), îi sunt confiscate casa și pământul (7,5 ha, în 1949) și este judecat „cu două decizii în lipsă”, stabilindu-se și „suspendarea pensiei” (1950) etc.

³ Mirela Proca, Marcel Proca, *Viața cotidiană în Bârladul secolului al XIX-lea și prima jumătate a secolului al XX-lea*, Editura Sfera, Bârlad, 2011.

privind participarea sa la Primul Război Mondial. Lipsit de talentul literar ce dă savoare *Memoriilor de război*⁴ ale lui G. Topârceanu și fără a avea o anumită cursivitate a scrisului (bolovănos și întortocheat pe alocuri), autorul recunoaște și își avertizează posibilul cititor că nu a căutat „frumusețea scrisului în cântarul vorbelor literar-științifice”, ci să dea „claritate faptelor prin vorbele bătrânului sfătos”.

Notațiile lui Silion nu au mari virtuți literare și istorice, dar din ele transpare atmosfera concentraționară de *Krieg gefangenen* – cum spune autorul, în care nota dominantă este dată de obsesia foamei:

«Calvarul prizonieratului»⁵

În a treia zi convoiul de ofițeri prizonieri a plecat pe traseul Titu – Găești – Pitești. Am mers în coloană largă, peste câmp, de-a dreptul cu bagajele în spate și în mâini, după cum avea fiecare. Eram conduși de un locotenent în rezervă german (Lerăr?). Mergea călare alături de cei care mai știau puțin *nemțește*. Se interesa de multe lucruri și de obiceiurile specifice fiecărei etnii și de învățământ. Nu se arăta foarte interesat de soldații aflați în subordine și care ne escortau. Doi soldați mergeau înaintea și doi în urmă. Flancurile sau laturile erau libere. Când ofițerii rămâneau în urmă, sub pretextul de a-și aranja povara sau pentru alte nevoi, paza îi neglija complet. Așa că, în felul acesta au rămas mulți... care aveau vreo nădejde de scăpare... .

La Titu, în după-amiaza zilei, am luat o masa formată din supă de carne de porc, cu bucăți mari de slănină din porcii împușcați de la locuitori. Bucățile de slănină care nu s-au putut mânca, majoritatea le-au luat cu ei. Eu m-am încărcat cu vreo șase bucăți pe care le-am avut mult timp.

Mămăliga ne-a fost servită la discreție. Din cauză că, mulți erau în stare de saturație și-au putut permite luxul alegerii. Nu au fost prevăzători și nu au luat provizii, astfel încât cazanul a rămas aproape plin. (...)

Într-o dimineață răcoroasă de noiembrie 1916, după ce ne-am odihnit, îmbrăcați și pe jos, în localul gării și în casele apropiate, ni s-a servit un ceai amar de lujere de cicoare tăiate mărunț, cu foarte puțină pâine, făcută din grâul capturat, după care am

⁴ George Topârceanu, *Amintiri din Turtucaia, Pirin-Planina (episoduri tragice și comice din captivitate)*. *Memorii de război*, Prefață și dosar iconografic de Daniel Cain, București, Humanitas, 2014.

⁵ Pentru situația prizonierilor români în lagărele germane vezi și Dr. Bogdan Negoii, *România și lagărele de prizonieri în Primul Război Mondial*, Editura Tiparg, Craiova, 2011; Luchian Deaconu, Otilia Gheorghe, *Ofițeri români prizonieri de război 1916-1918*, Editura Sitech, Craiova, 2012.

fost transportați în vagoane de marfă la Pitești, unde am stat o săptămână, păziți ceva mai bine.

Starea sufletească a ofițerilor păziți în niște clădiri din centrul orașului, se schimbă. Majoritatea dădeau semne de neliniște. Păreau abătuți și complet indispuși. La unii le era frig și tremurau fără voie. La alții, un dor nebun de ducă. Majoritatea însă manifestau o stare acută de indiferență și apatie totală, lipsă de poftă de mâncare și-n sufletul tuturor exista dorința de a se sfătui și de a face ceva.

O parte din ofițeri aveau cunoștințe în Pitești. Încă din prima zi de dimineață, s-au dat bilețele la diferiți curieri pentru cunoscuți, cu rugămintea de a aduce haine civile în pachete cu alimente. Multe din bilete erau însă aruncate pe geam la trecători.

Pachetele cu haine au început să vină la unii norocoși, acoperite de colaci. Santinelele permiteau ridicarea coletelor fără nicio bănuială. După ce se schimbau în hainele civile și pe cele militare le împărțeau la cei ce rămâneau, plecau cu un aer firesc cu câte o traistă în mâna goală. Paznicii noștri de la ieșire n-au priceput jocul și în felul acesta reușeau să evadeze câte 4-5 și uneori chiar 10 din noi pe zi. În prima zi, mai ales din cauza temerii că germanii și-ar putea da seama de șiretlic, s-au strecurat afară doar unul în cursul dimineții și un altul după-amiază.

La început, cei care au beneficiat de cunoștințe n-au plătit hainele. După aceea, s-a recurs la tragere la sorți pentru cei care se înscriau la plecare în fiecare zi. Mai târziu, am ajuns să facem chetă pentru strângerea de bani, pentru a despăgubi măcar parțial pe ce-l ce aducea pachetul cu haine, totdeauna vechi, și ne împăcam cu el. Preferam haine cât mai ieftine, ca să poată evada cât mai mulți pe zi. Acest lucru se făcea între noi cu mare fereală și în secret.

Ofițerul german – șeful gărzii, care din fericire nu ne-a numărat tot timpul – a fost *lămurit* din prima zi și rugat să lase liberă venirea cunoscuților și miloșilor cu pachete de *alimente*. Pentru asta am fost nevoiți să ne mulțumim cu ceaiul de dimineață, la prânz și seara cu o farfurie de ciorbă de fasole foarte sumară, fără pâine sau mămăligă. Se păstra totul pentru *bravii* ostași germani care puteau astfel trimite *ajutoare* familiilor lor în Germania.

Ostașii germani deveniseră politicoși și ne păzeau în mod relaxat, fiindcă li se ofereau alimente constând în slănină, pâine etc., și-n felul acesta le scăpau atenției faptele noastre făcute pe ascuns. Pe civilii intrați și ieșiți nu-i mai număra și nici controla nimeni. Eu, dacă am văzut, că nu pot reuși să plec cu cineva care cunoaște locurile și nici bani nu aveam pentru un rând complet de haine, am achiziționat flanele, ciorapi și cămăși de la norocoșii care plecau, pe un preț de nimic.

Înainte de plecarea din Pitești cu trenul la Sibiu am fost numărați. Constatând lipsa multora, au căutat peste tot, în podul clădirii, pe acoperișuri și prin vecini. Au rugat apoi pe cei ce știau germană să spună cum au ieșit, că nu-i mai urmărește și nici nu-i pedepsește nimeni. Dar răspunsul tuturor a fost că s-a numărat greșit, fiindcă nimeni n-a plecat.

La Sibiu am fost închiși într-o clădire cu trei etaje în zona centrului, unde am stat iar două săptămâni. Aici, pe zi ce trecea, starea noastră de foame se accentua. Ni s-a dat tot timpul supă de fasole alternată cu iahnie de fasole. Doar la patru zile ni se dădea câte o bucățică mică de carne în fasole. Și cei cărora nu le convenise altădată regimul cu fasole, începuseră să se deprindă. Asta fiindcă niciodată porția nu era așa de mare (¼ litru) încât să le producă saturație, crampe la stomac sau indispoziție.

Acest regim cu fasole a mai avut un efect. Aproape toți camarazii mei de arme, superiori în grad, n-au avut simțul prevederii. Nu au ținut seamă de viitorul sumbru care ne aștepta și care se făcuse cunoscut încă de la Titu și au mâncat din rezerve, aruncând fasolea. Rezultatul a fost terminarea rezervelor de slănină, zahăr, biscuiți și altele. Cât am stat la Sibiu, am suferit mult de foame și la fel până am ajuns prin Oppeln la insula Rügen în Stralsund. Aici am început adevărata *cură balneară* de foame și frig și la propriu și la figurat. Acest lagăr era special rezervat românilor, pentru represalii.

Viața de lagăr de la Sibiu nu a fost liniștită. Manifestările de nervozitate erau cu mare greutate stăpânite. Unii, în momentele de surescitare provocată de foame, inactivitate și lipsa de confort, se sculau, noaptea sau ziua, se plimbau agitat prin cameră, căutau pe cineva să se descarce, discutând, sau să se mângâie cu ascultarea suferințelor altora. Când nu își puteau alina altfel suferința, desfăceau cu nervozitate sacul sau pachetul de merinde și se apucau de mâncat ce mai aveau păstrat, alții desfăceau pachetul cu lenjerie și se apucau de aranjat, mișcând buzele și gura parcă ar fi vorbit cu cineva ... sau mestecau în gol cu privirea pierdută.

La Pitești, noutatea zilei, care-l distrăgeau pe prizonier, abătându-i grija de moment și făcându-l să uite oarecum situația critică de prizonier, era *strașnica* ocupație cu pregătirea celor norocoși, pentru evadare, cărora cu toții ne străduiam, pe cât posibil, să le înlesnim plecarea. Pe când aici, la Sibiu, era numai starea de prizonierat la care cei mai mulți făceau din ce în ce mai greu față. (...)

Am fost imbarcați într-un tren personal de la Sibiu către Germania.

Trenul nostru cu circa 400 ofițeri de toate gradele, între care și generalul Costescu de la Divizia 12, luat prizonier la Periș, a mers prin Budapesta și Viena, și apoi după vreo două zile am ajuns la Oppeln, unde am luat masa la un restaurant modern. Cum noi eram prea mulți, am fost puși să intrăm la masă în două serii.

Ca ofițeri eram considerați disciplinați, culți și manierați, la aceasta adăugându-se respectul obligatoriu între grade în stil militar, în afară de cel civil. Un ospătar ne-a comunicat respectuos că trebuie să intrăm, cum ne cunoaștem, până la completarea locurilor, iar cei mai mari în grad vor merge în seria a doua. Apoi ne-a comunicat, rugându-ne frumos, să avem grijă, deoarece cartofii din (fructieră) reprezintă rația a două persoane – socotită a câte 200 grame. La masă va fi servită supă în castroane pentru zece persoane, iar tocana fiecăruia în parte.

Pentru cartofii din fructieră ni s-a atras atenția a doua oară că, în cazul când nu vor rămâne pentru alte două persoane, acestea nu vor mai putea fi servite, fiindcă nici ei personal nu au decât 100 grame de om. Socoteala și aranjamentul au fost bune. Dar când s-au golit mesele și a intrat seria a doua, n-am mai găsit niciun pic de piure de cartofi. Mai puternică a fost foamea decât eticheta bunului simț ... De aici înainte foamea îi va îngenunchia pe toți.

Când un ofițer român, într-un jargon de limbă germană, i-a rugat să ne mai dea cartofi piure, ospătarul șef i-a răspuns amabil că, de când Germania e încercuită de aliați, și ei suferă de foame. Că le pare rău de camarazii români care au ignorat situația în care ne găsim cu toții și nu și-au respectat frățește camarazii, lăsându-le porția în fructieră.

Auzind această conversație tălmăcită pentru toți, m-am mulțumit cu ce s-a servit, având nădejdea la sacul de merinde în care păstram cu sfințenie rațiile de grăsime, zahăr și biscuiți zilnice, ce-mi impusesem a le economisi, pentru a putea îndura mai ușor foamea.

A doua grijă era ca aceste rații să le mănânc cu fereală de privirile vecinilor mei și să le păstrez în secret. Toate acestea pentru a nu produce poftă, invidie și râvnire, care apoi să-i împingă la furt, așa cum se întâmpla de multe ori cu toți cei nebăgători de seamă, producându-se apoi bănuieli certe, nerespect de grad și chiar insulte. Asta, din cauză că foamea începuse să-i facă să sufere rău pe unii.

Înainte de masă am fost duși să facem baie⁶ cu toții. Hainele și merindele ni s-au păstrat neatinsse, fiind păzite de nemți și ofițeri suferinzi care n-au putut intra în baie... La Oppeln, în timp ce făceam baie, am fost îndrumați cu indicații, ordin și chiar pază de un prizonier francez. Vorbea frumos, cu o voce dulce, parcă cântată – melodic, cu o rezonanță domoală și plăcută, că nu-ți venea să mai pleci de lângă el. Chiar nemților le plăcea să-l audă vorbind și-l ascultă cu plăcere.

Și astăzi îmi sună în amintire vocea lui melodică începută cu: *A votre plaisir, Monsieur!*

⁶ Despre acest lagăr de tranzit din Austria relatează și un alt prizonier de război: „Când am trecut granița Austriei, într-un oraș Oppeln, în niște instalațiuni făcute anume pentru prizonieri, am avut pentru întâia oară prilejul să admir spiritual de ordine și organizare al nemților. Modul practic de funcționare a băilor care, deși construite în niște simple barăci de lemn, erau destul de confortabile, prezenta pentru mine un interes deosebit. În aceste băi se puteau îmbăia și dezinfecța peste 5000 de oameni odată. În barăcile de la Oppeln am fost reținuți 24 de ore, după care furăm imbarcați în alt tren curat și porniți mai departe” (Maior Gheorghe Caracaș, *Din zbuciumul captivității*, ediția a III-a revizuită. Prefață de Ion Bulei, Editura Corint, 2016).

Rügen⁷ din insula Dänholm⁸: Lagăr de represalii, 1916-1917 (4 luni)

De la Oppeln am fost transportați într-o noapte la Stralsund⁹, pe insula Dänholm. Până la insulă trenul nostru a trecut pe un vas plutitor, cu cele șase sau șapte vagoane. În vagoane n-am simțit frigul, fiind încălzite, în schimb am simțit cu acuitate foamea.

Din vagoane, cu tot bagajul, am trecut la bărci. Bărcile erau lungi de câte 100 metri una. Înăuntru aveau despărțiri în care încăpeau 90 de paturi pe trei rânduri. La mijlocul acestei hale, o sobă de fier făcută dintr-un butoi de benzină de 400 litri, în care intrau până la 40 kg de cărbuni o dată. Se încălzea până la roșu și ținea căldura cât ardeau cărbunii. Așa că, până la ziuă, îngheța orice aliment, iar noi suflam sub pături, să nu pierdem nimic din căldura corpului. Ziua se aduceau cărbuni de trei ori, cu porția.

În prima zi de la sosire pe insulă ni s-a dat tichetele pentru „pituști“, câte trei zile, pe toată săptămâna. Pitușca era un soi de gogoasă mare cât o nucă, dar așa de crescută că, mijlocul era gol. Tichetul era mare cât un timbru de un cm pe un cm. O pitușcă din făină neagră cântărea aproape 15 gr. Prețul era 0,15 mărci și se cumpăra de la cantină.

Dar să revenim la cazarmament. Paturile erau toate de fier, cu patul de șine late puse și sudate în lung și-n lat, formând pătrate egale de 20/20 cm, pe care se așeza greu orice fel de saltea. Salteaua cu puțină iarbă de baltă moale se strecura ușor prin pătrățelele sârmelor de fier. Perna era unică și umplută tot cu puțină iarbă. Noi o completam sub cap cu haine, pachete, scânduri, cartoane și tot ce mai găseam. Cearșafuri aveam curate și o singură pătură de învelit, deasupra căreia, noaptea, puneam toate hainele să ne țină căldura corpului.

În pat nu ne puteam întoarce repede sau chiar deloc, fiindcă riscam să ne julim soldurile în pătratele sârmelor de fier. Cea mai potrivită poziție la somn era să stai încremenit cu fața în sus.

Baraca era de scânduri cu pereții dubli. Între scândurile pereților erau puși talași și zgură, care se rârseră destul de mult, lăsând ca vânturile Nordului să așeze zăpada vălurit pe cutele păturilor și la picioarele paturilor. Cei care se nimereau în dreptul curentului păreau acoperiți mai mult de zăpadă decât de pături. Podul barăcii era tot de scânduri, așa că nu stătea deloc căldura în camera prea mare a barăcii. Frigul a oscilat

⁷ Rügen, cea mai mare insulă germană de la Marea Baltică, cu o suprafață de 926 km, cf. <https://www.britannica.com/search?query=R%C3%BCgen>, accesat la data de 15 decembrie 2017.

⁸ În realitate, Insula Dänholm (situată între localitatea Stralsund și insula Rügen), <http://www.maritimeatlas.eu/web/opis-147-D%C3%A4nholm+Island.html>, accesat la 15 decembrie 2017. Memorialistul consemnează că era „lagăr de presiune” (1916-1917).

⁹ Stralsund este un oraș actualmente în nordul Germaniei (landul Mecklenburg-Pomerania Anterioară), situat pe țărmul de sud al Mării Baltice, cf. <https://www.britannica.com/place/Stralsund>, accesat la 10 decembrie 2017.

toată iarna între -20 și -35 de grade sub zero, făcând viața în prizonierat și mai greu de suportat.

Dimineața ne îmbrăcam repede și alergam la cantină, unde, într-o sală cu un antreu mai mare, cu mese și scaune, se făcea foc toată ziua. Aici serveam ceaiul, cacao sau cafea, câte o cănuță de 200 grame. Aveam senzația de moment că ne încălzește puțin cănița cu cacao, dar în schimb simțeam destul de repede chinurile foamei.

După ceai, fiecare își găsea diferite ocupații. Totul se părea că merge încet, gradat, după starea în care îl aduseseră pe fiecare foamea și slăbirea fizică, cu repercusiuni treptate în rău asupra stării de spirit și sistemului nervos. Toate eforturile fiecărui ofițer în parte erau ca prin felul de a-și petrece timpul, să se înșele pe el însuși, uitând de cramele și senzațiile supărătoare și enervante ale foamei.

La orele 12.00 – 13.00 după-amiaza se servea masa, anunțată prin bătăi într-un tub de obuz. La masă se dădeau castroane mari de *Graupen Suppe*, câte zece la castron. În castron erau exact zece linguroaie (polonice) de câte 200 grame de apă fiartă, limpede, în care se putea număra ușor câte boabe de orz (sau câteodată și de grâu) sunt.

Înainte ca ofițerul cel mai mare în grad, din echipa de 10 persoane, să se apuce de împărțit, toată echipa știa câte boabe trebuia să se dea la fiecare. Acestea se împărțeau cu necaz, nervi și manifestări de furie, stăpânite la început, dar din ce în ce mai dezlănțuite apoi. Se făcea împărțirea boabelor în palmă, dându-se jos cu furculița plusul de boabe ori adăugându-se când erau în minus. Această bătălie pentru boabe rar se termina cu câte 10 boabe de fiecare. Și atunci eram cei mai *fericiți*. Ne ziceam cu satisfacție că s-au *păcălit nemții*.

S-ar mai putea adăuga aici și măsurile de siguranță luate de toți membrii echipei de zece persoane, prin practicarea unei *vigilențe* exagerate, scrutând cu zgomot și invective, cu reticență, gratuitate și observații dure sau mai *delicate*, orice mișcare făcută de generosul și meticolosul împărțitor al boabelor de orz. La toate aceste *delicatețuri furioase* autoritatea gradului militar posedat de împărțitor nu se sesiza.

În cazul când, totuși, se sesiza – și asta a fost doar la început –, risca să primească fără jenă din partea subalternilor în grad epitete măgulitoare cu apostrofe apăsate și, răstite: „Să-ți fie rușine obrazului!”, „Șarlatanule!”, „Hoțule!”, „Netrebnicule!”, „Ne furi!”, „Crezi că ești la regiment?”

Din cauză că, la împărțirea cu polonicul la masă demiaza și seara se produceau aceste *delicatețuri familiare*, de expresii, din cauza nemulțumirilor generate de *suplețea* supei și amplificarea anticipată a imaginației de *furt* provocată de o patologie a nervilor suferinzi, cei care erau mai mari în grad din echipă au renunțat treptat la cinstea de a-și asuma răspunderea împărțirii boabelor, declinându-și autoritatea și prestigiul către cei mai mici în grad.

Astfel, din acel momemnt împărțirea a fost făcută de sublocotenenți. Pentru o cât mai bună împărțire se puneau în practică tot felul de inovații. Se împărțea de fiecare, deodată câte trei boabe. Apoi câte două boabe și apoi câte una. Dacă întâmplarea făcea

să mai rămână câteva, atunci se împărțea de la capăt, ținându-se cont ca la al doilea prânz să primească din restul de boabe cei restanțieri de dimineață sau din ziua precedentă. Ca urmare, totul se făcea cu cea mai mare atenție la numărul boabele de orz și la împărțirea lor.

Felul al doilea era compus din două linguri de compot cu două sau trei vișine. Ori o lingură de sos cu o bucățică de zgârci de carne de ... cal care nu trecea de 4-5 gr (mai concret cât buricul degetului). Dacă greșeai și lăsaai sosul să se întindă pe farfurie se sleia repede și nu aveai ce aduna. Și adunarea sosului împrăștiat pe farfurie o făceai cu limba, fiindcă, carnea pituștei, se mâncase pe o săptămână și nimeni nu mai avea pituște la masă.

Sosul era mai mult apă și cu foarte puțină făină neagră de grâu în el.

Cu fângăduința revenirii asupra sistemului de hrană cu amănunte gingașe și pline de necontrolată deslănțuire a instinctului animal din om, trecem la alte lucruri menite a ne ameliora și distrage atenția cotidiană de „lagăr al persecutaților”.

Un fel de stare de nebunie halucinantă cu reverii, ale unei minți pierdute ... va fi caracteristica generală, de aici înainte pentru fiecare în parte, cu intensități și grade diferite. Neavând cu ce ne ocupa gândurile, ni le ocupam cu cel al mâncării.

Și eu m-am gândit să-mi concentrez atenția asupra hranei. Voiam să am câte ceva în plus la fiecare masă. Pentru aceasta am folosit la început rezervele din hrana ce o păstrasem încă de la Titu, Pitești și ... Sibiu. Dar și aceasta, până la jumătatea lui ianuarie 1917, cu toată exigența mea drastică, o terminasem. Stând lungit în pat, în baracă, nu puteam uita foamea permanentă și nici frigul care mă învăluia. Nici conversațiile în doi, trei și patru, spunându-ne tot felul de întâmplări cotidiene, din viața fiecăruia, nu-mi ameliora nici burta și nici gândul și așa am recurs la lucru ...

Din diferența de soldă (care era 270 mărci; rămâneau 170 mărci, fiindcă 100 mărci ni se oprea pentru hrană), am cumpărat o daltă mică de sculptat din lemn. Am cumpărat obiecte mici de artizanat semifabricate, mici șuvițe (scândurele) de lemn de plop german, pe care le desenau modelul și apoi le sculptam. Le îmbinam după propria fantezie, făcând rame de diferite mărimi și forme bine lustruite și încheiate.

Le ofeream numai pe bonuri de pituște sau pituște cumpărate gata (o pitușcă avea 15 gr și costa 15 pfeningi) după caz. Rar acceptam bani. Cu prețul unei rame vândute, cumpăram material pentru 10-15 rame. Asemenea la cutii. La cantină aveam contra cost orice fel de mărunțiș: de la roșul de buze și ace până la batiste, haine de hârtie (celuloză). brice de bărbierit și bricege de tot felul. Alimente nu se aduceau. Se vindea doar, vin de mere, oțet, pastile concentrate de supă („erzateu”, îi spuneam noi): puneai o pastilă într-o cană de apă caldă de ¼ și obțineai o apă puțin colorată în roz și puțin sărată, care, mâncată (băută), provoca o poftă de mâncare și mai mare (90,50 mărci).

La un moment dat au venit cutiuțe din lemn de toate mărimile și formele, de la sistem tabachere pentru 10 țigări, până la cutii de $\frac{1}{2}$ m cu mai multe despărțiri pentru păstratul obiectelor de toaletă, rechizite școlare și altele. Când au fost aduse, aceste obiecte semifabricate mi s-au părut foarte ieftine. Nu aveau niciun fel de ornamentație sculptată sau aplicată sau vopsită. Cu 20 de mărci am luat vreo 15 cutii, sistem tabachere și pentru creioane, pudră și o casetă mare de 20 cm lungime. Într-o săptămână le-am făcut sculpturi cu modele ce le credeam frumoase și le țineam expuse lângă mine pe masă, la cantină, unde lucram.

Pe măsură ce lucram, n-au întârziat să apară aprecierile ofițerilor care veneau să se mai încălzească la cantină, fiindcă nu încăpeau în jurul sobei din dormitor. De aici a rezultat interesul și dorința multora de a le cumpăra. Pentru mulți camarazi nesuferinzi prețul în „pițuști” era un preț fantastic de exagerat, dar 5, 10, 15, 20, 30 și chiar 40 de mărci pentru o casetă mică sau mare – o ramă, erau prețuri foarte rezonabile pentru frumusețea sculpturii și a modelelor apreciate.

În curând – după o săptămână – artizanatul meu cu vreo 18 lucrări mici a început să-și găsească admiratori și amatori pentru amintiri și cadouri, oferind prețul în „pițuște”. Primele două port-țigarete le-am *scăpat* pe câte două pițuște. Apoi prețul l-am suit la trei pițuște, dar cu foarte multă tocmeală. (...)

Scoțienii și o sfidare

În sala de mese a cantinei stăteam zilnic lângă sobă și lucram. Șeful cantinei cu ajutorul lui, care făceau curățenie după fiecare masă, nu tolerau în sală pe nimeni. Numai pe cei ce cumpărau îi tolera mai mult. Pe mine m-a tolerat de la primele cumpărături de cutii și bucăți de scândurele. Când nu aveau clienți veneau și stăteau lângă mine, privind cum lucram. Se mirau mult de abilitatea cu care lucram, de liniatura și ingeniozitatea figurilor modelate.

După ce le-am făcut cadou două cutii, o plumieră și o tabacheră mă onorau și cu cărbuni la sobă când începea a se răci. La cantină veneau regulat și doi ofițeri englezi, scoțieni de origine, de-și făceau siesta. În executarea programului zilnic, ce și l-au impus, erau rigizi, serioși, matinali în execuții și cu o observare strictă până și a secundelor. Dis-de-diminează între orele 7.00 – 8.00 sculară. De la 8.00 la 10.00, sport cu alergare în jurul insulei Denholm în costum *scoțian*, adică pe cap bonetă, un fular lung neînfășurat la gât, un tricou gros de lână fără mâneci cu guler, care acoperea toracele și burta până la cureaua pantalonilor. O pereche de pantaloni groși scurți, sistem chiloți, care acoperea picioarele până la jumătatea dintre genunchi și coapsă (burtă, șold), făcând impresia mai curând a unor chiloți de baie.

În picioare, ciorapi de lână scurți până aproape de pulpa piciorului. Ghete căptușite cu blană de miel. În mâini aveau mănuși cu degete blănite, mari, în care încăpea toată mâna până la jumătatea antebrațului. Sportul era făcut la o temperatură de

-25, -35 de grade C sub zero. Ajungeau la cantină roșii ca sfecla și obosiți și înfrigurați, dar nu stăteau lângă sobă. Cantina avea termometru și afară și-năuntru.

Scoteau dintr-o mică tolbă un pachet din care desfăceau fiecare câte 5-6 fleicuțe de purcel de câte 100 gr aproximativ (destul de mari la vedere, cât palma) și 3-4 felii de pâine. Prăjeau fleicuțele puțin și le dădeau cu puțină pâine. Apoi desfundau o sticlă de vin de mere de la cantină plătită cu 8-10 mărci, și după ce mai glumeau și se antrenau într-un fel de luptă romană ușoară, plecau în camerele lor, aproape de ora 12.00.

Știu că la masă de amiază și seara nu i-am văzut niciodată.

Sportul îl repetau și după-amiaza, după ora 14, când pe vreme frumoasă, îi vedeam alergând de pe geam, pe marginea insulei, la 200 – 300 m de noi. Când mâncau în cantină, nu dădeau o centimă nimănui. Doar priviri sfidătoare agasante aruncau în jur.

Ofițerii noștri, văzând că trăiesc așa de bine *scoțienii* și mănâncă pâine masivă făcută cu lapte (asta fiindcă feliile ce le devorau cu lăcomie în timpul *gustării* aveau prea pronunțat aspect de cozonac), au căutat să se apropie de ei, făcându-le câte un compliment cu salut și întrebăciune în limba franceză. Credeau că prin aceasta îi va face mai blânzi și amabili și o să-i servească măcar cu *cozile de pâine* ce le rămânea după mica *gustărică*.

În limba germană dacă erau întrebați nu răspundeau. (...)

Au urmat multe zile în care căpitanul și alții apoi au încercat pe rând să capteze bunăvoința și mai ales ospitalitatea englezilor și să obțină o bucățică din fleicuță sau ... din cozile de pâine (cozonac) ce le strângeau în hârtie ca oameni delicați și curați și le luau cu ei.

Încă din primii ani ai creștinismului englezii au fost creștinați. Preoții catolici din secolele unu și doi e.n. erau conducătorii politici ai Angliei. Credința era puternică ...

Dar, rigiditatea și vicisitudinile timpurilor au fost prea vitrege cu ei și nu i-a lăsat să-și însușească și sentimentul milei creștine, conform preceptului-dogmă *iubește pe aproapele tău ca pe tine însuși* din care țășnește mila ca nădejde supremă a omenirii.

Ce însemna, cât valora, ce respect i se da pituștei, mare cât o nucă și goală ca o scripcă!?!?

Ce însemna o bucățică de fleicuță sau șuncă, chiar dacă ar fi fost de 5 kg!?!? Numai un *Krieg geffangenen Lager - Stralsund* poate să spună.

Situația fizică a ofițerilor se înrăutățea zilnic prin slăbire continuă, care le încetinea mersul, îi încârjoia, ieșindu-le spatele în gheb, și le slăbea și le termina glasul, tot corpul le tremura altora, pielea pe corp li se încrețise, la baie abia se mai țineau pe picioare, la față deveneau livizi cu figuri și aspect de speriat.

Ca psihic – privind anormalitatea fizică – era ceva de neconceput prin scris. Câte ființe de ofițeri sortite morții prin inanție lentă, atâtea manifestări morbide de suflete cu nervi zdruncinați patologic.

Unii stăteau întinși în patul rece cu perna mică, în care iarba stolohănită le stătea ca un pietroi sub cap, și-n slăbiciunea letargică a capului, visau numai codri de pâine, își purtau buzele ca și cum ar vorbi cu cineva.

Alții în convulsii nervoase strigau: „- Fraților! am vândut pâine, grâu, porumb, de voi ajunge vreodată în țară, și nu-mi va rămânea osușoarele pe aici, n-am să mai vând nimic. Am să adun pe toată lumea în jurul meu, și am să mă uit cum mănâncă pâine caldă, de la mine”.

Alții strigau: „- Nu voi proceda englezește, voi proceda românește!”

Iar alții strigau invers, stându-le în minte și simțire atitudinea englezilor scoțieni de la cantină: „- Nu voi da o bucățică nimănui!”, „- Cu ghioaga am să iau cerșetorii!”

Mulți se plimbau cu pași de melc prin baracă după ceaiul de dimineață până ce amețeala slăbiciunii îi doboră și se lungeau în pat, fie blestemând, fie repetând rugăciuni. Niciodată dogma creștină cu rugăciunile ei îmbietoare la îndurare și milă n-a fost pronunțată mai cu nădejde, pentru salvarea de la suferințe ca acum. Niciun ofițer nu mai era ateu sau liber cugetător, cum se spunea. Toți căutau mângâiere unul la altul, îmbărbătare pentru răbdare în suferință, împărtășindu-și și ascultându-și cu milă durerea suferinței, iar mântuirea prin răbdare o vedeau prin rugăciuni repetate implorând puterea minunii ei dumnezeiești.

Rugăciunile de bază erau: *Tatăl nostru*, *Crezul*, *Împărate ceresc*, psalmii mai puțin

În durerea suferinței nu era uitat nici folclorul situației de moment al greului luat în derădere.

Iată-l pe bietul Raiciu, locotenent (judecător la Roman), care la venirea în lagăr avea greutatea de 120 kg. Înalt de 1,80 m, puțin brunet și tare găurit la față de vărsat, în culmea suferinței când dădea de necaz, apuca pe „puștlică” – un sublocotenent mic la statură, dar fost vălătuc frumușel, cu fața crispată de slăbiciune și îndurerat de foame – și-l vâra în sân și-l acoperea cu mantaua lui, pe care o încheia peste el. Și astfel, doi într-o manta, plecau încet și legănat a jale printre paturile din baracă, cântând pe melodia *Valsul nou* jalnic, cu versuri improvizate cam așa: „Uitați-vă fraților cât mi-au furat nemții, / Acum am rămas în lume, nu fără glas, ci fără carne cu oasele goale, / Când îmi vor lua și oasele să știți că am murit în gură de lup, / Care-ți avea nevoie să ajungeți în țară să-mi duceți și... numele meu”.

Un alt ofițer locotenent, brunet, searbăd la față, slăbit și rezemat curmeziș pe pat, cu o vioară închiriată cu 5 mărci pe 3 luni, cânta din gură și apoi din vioară țigănește: „Pe lângă plopii fără soți, te-am văzut fără de rost” etc. Toți o clipă râdeau spasmodic și pierduți în spaima morții.

La cantină se aduceau pentru închiriat și instrumente muzicale, o parte dintre necăjiții soartei închiriau și viori, mandoline cu care căutau să-și alunge spectrul foamei, scoțând pentru mângâiere și întărirea răbdării sunete melodioase pregnante.

Un locotenent de rezervă, judecător pe undeva prin Prahova, cu figura brunetă (de fapt, toți devenisem pământii), de bucuria șederei flămânzi, în momentul în care Raiciu termina plimbarea jalnică, (...) începea el cu vioara să cânte cu vocea forțată țigănește ca la bălci, acompaniindu-se din vioară: „Pe lângă plopii fără soț, Adăș m-am întâlnit. Și nu ți-a păsat că sunt flămând”.

Apoi, ca o răzvrătire bruscă și ridicolă, schimba (brusc), întâi cu vioara și apoi din gură: „Eu eram acela eu, / La morica din Stralsund, / Urmărit necăjit și flămând, / La nemți în lagăr chelălăind”... La care toți pacienții din baracă se înviorau o clipă, se sculau și-ntr-un răs zdruncinat, ca o flacără pâlپândă când e gata să se stingă, se arătau cu mare bucurie, făcând haz mare, că au putut fi puși câteva secunde să-și aducă aminte că ei sunt oameni și că se mai pot bucura și de o mică bună dispoziție, de pe marginea prăpăstiei și a pieirii, că se pot veseli bucurându-se o clipă.

Butoiul ... cu foc...

Butoiul-sobă, pentru foc, din mijlocul barăcii, servea și pentru focul de la întrunirile ofițerești – umbre ale unor Hamleți români –, până se răcea.

Deci, în picioare, lipiți bine unul de altul, pe 5-6 rânduri, roată în jurul butoiului, primeau căldura. Cei din față primeau căldură multă, ceilalți se încălzeau văzând butoiul roșu și presându-se unul în altul.

Acest lucru se petrecea în orele de dimineață și de seară, până când ofițerii se despărțeau pentru a se culca și soba-butoi se răcea ... În jurul butoiului-sobă se înfiripau discuții, difuzându-se știri cotidiene cu lungi comentarii *închipte*...

Aici s-a aflat că șeful cantinei a dat amănunte despre ofițerii englezi scoțieni prizonieri, pensionari ai lagărului Stralsund, că sunt bogați tare. Că le-au venit prin Crucea Roșie din Berna (Elveția) cantități enorme de alimente. La unul opt vagoane și la unul patru vagoane. Aceste alimente sunt foarte variate, de la pâine în trei variante, făcute cu lapte, cu unt și cu smântână de formă trapezoidală, băgată în cutii de tablă galvanizată subțire, sub formă de conserve, la biscuiți cu lapte, unt, smântână în cutii de tablă ermetice și cutii de conserve de pește, carne, fructe, compoturi, pateuri și alte bunătăți în carne conservată, brânză. Și ... toate bunătățile ce le puteau închipui imaginar – mintea noastră bolnavă de suferințele inaniției ... Aceste alimente erau păstrate în magazii pentru care *scoțienii* plăteau zece dolari chirie lunar.

Tot aici se judecau, sub presiune ipohondrică și halucinantă, faptele ofițerilor ce ieșeau din comun altădată.

Aici eram judecat și eu, că mă bucur la pituștele nenorociților. Pe alții că se bucură de țigări, care-i extenuază și-i oftică, slăbindu-le plămânii și altele.

Așa se vorbea cu pasiune, fără a-și stăpâni cineva impulsul reflex al pumnilor și instinctelor primare.

Doi ofițeri, a căror fizie se agravase, dar al căror instinct harpagonic se întărise –halucinant –, își vindeau pituștele pe bani cu concurență, de la 5 mărci bucata până la 10 mărci și le vindeau pe o săptămână.

Dacă era o grozăvenie pentru un om normal să vândă o pitușcă, apoi era o vrednicie de negustor abil pentru ofițerul care putea cumpăra o pițușcă, chiar cu prețul de 5 sau 10 mărci bucata (bucățică).

O bucățică de șuncă de 100 gr, ar fi fost o minune și cred că ar fi ajuns 2-300 de mărci, dacă se oferea.

N-a fost de mirare, când unul din fizici a murit după patru luni, înainte de a ne muta în lagărul Ströhen¹⁰– Hanovra. Bolnavi de halucinație ipohondrică (și) harpagonică, care, contra bani, își vindeau „pâinea de la gură”, au fost mai mulți. Au plătit și ei același bir al morții. Unii la Hanovra, alții la Krefeld, iar alții când au debarcat în țară, având banii pachet sub cap. Dar asupra lor voi mai reveni cu alte amănunte impuse de starea de persecuție din lagărele de represalii.

Atât de mult slăbisem cu toții, încât se vehicula ideea – și așa era – că, odată ajunși în țară, după astfel de suferință degeneratoare de fizic, nu vom fi capabili de muncă și nici vrednici de întemeierea unui cămin familial din cauza degenerării organelor reproducătoare pe care nu le mai simțea nimeni.

Tot în jurul butoiului-sobă a luat naștere o artă literară culinară furibundă și multilaterală, cu cele mai extravagante rețete de bucate, pe care niciodată mintea omenească, cu corpul îndestulat în stare de libertate, nu și le-ar fi putut închipui.

Bostanii roșii, cărora abia li se dădea atenția pentru semințele pe care le cumpărau precupeții (țigani) pentru a le revinde cu păhărelul amatorilor de „ronțăit” (carnea ostașilor se dădea porcilor în stare naturală sau fiartă cu puțină făină de orz pentru îngrășatul lor), acum, în arta culinară din lagăr, la prizonierii ofițeri români, deveniseră fructele-arbust de bază din care se pot găti, nici mai mult, nici mai puțin, decât vreo 20 de feluri de compoturi, marmelade, dulceturi, plăcinte și apoi vreo 14 feluri de mâncări, din care la loc de cinste erau așa-zisele fripturi de bostan.

Diferitele feluri de foi, tăiței cu asortiment felurit formau desertul râvnit de cei mai mari împărați ai lumii din povești.

Nu mai vorbim de mâncărurile gătite cu fel de fel de sosuri, supeuri și altele.

Asemenea se rezolvau și felurile feluri de a găti bucăți din pepeni, bostani albi, sfeclă de zahăr, din sfeclă furajeră, din porumb-lăptuci, păpădie, muștar și alte buruieni.

După aceasta, alt timp de răgaz și îngăduit de anestezia hibernatoare sau excitat de vreun vis tulburător, să ne ocupăm cu scrisul lor, pe caiete respectabile, pe bloc-notes, pe foi volante, toate strânse cu mare grijă și păstrate sub cap și la piept, ca nu

¹⁰ Datorită numărului mare de decese în rândul prizonierilor aici a fost înființat un cimitir din 1915, în principal al soldaților ruși (<https://www.kreiszeitung.de/lokales/diepholz/geschichte-bleibt-3102613.html> - accesat la: ????)

cumva să fie furate de cineva. Și acest obicei al artei culinare format era tot fructul slăbirei sistemului nervos, odată cu slăbirea fizicului, iar hipohondria halucinantă mintală era fructul ei.

Dar toate aceste note culinare, ce au ocupat timpul și amăgit foamea, erau menite dispariției odată cu îndeștulara la Krefeld¹¹. Aici ni s-a îndulcit hrana. Ni se dădea un ou și 5 gr de șuncă pe săptămână. Dar un eveniment minune a fost când după 10 luni de zile, ni s-au dat pachetele, care fuseseră depozitate până acum și ... dijmuite.

Rezistența fizică (deși cu suferințe mari și stări de nebunie la unii) la majoritatea ofițerilor se datora tinereții și rezistenței organismului lor. La bază toți erau fii de țărani, harnici și stăruitori în gospodăriile lor și îndeștulați cu de toate, dar cu muncă grea agonisite și păstrate, ceea ce făcea ca momentele acestea de suferință, de inaniție, să se compenseze bine chiar, cu tratamentul obligatoriu ce ni se aplică conform tratatelor de la Haga că ofițerii prizonieri nu sunt obligați la muncă.

Componența era: cam 2/3 din 900 erau învățători; restul erau din toate ramurile de activitate civilă plus ofițerii activi.

Dacă unele voci se ridică și spun că, entuziasmul lui 1912¹², cu retrocedarea Cadrilaterului și pacea balcanică, se datorește învățătorului, apoi și de data aceasta România Mare, venită aproape în granițele naționale, tot învățătorilor se datorește. Ei au educat, au crescut generațiile și apoi le-au condus în lupta și de la 1916-1918.

Probabil că istoria aceasta se va repeta indiferent care vor fi structurile sociale.

O ocupație cu multă nădejde de viață și care le ameliora mult stările morbide sufletești, era și cea cu scrierea scrisorilor, acasă în România, dar mai ales cele către societățile de Cruce Roșie din Suedia, Danemarca, Olanda, Elveția, singurele țări rămase în afara celor două coaliții –Antanta și Puterile Centrale.

Deși nu aveam voie decât la o scrisoare lunar, totuși, ne străduiam să scriem câte două.

Profitam de ocazie că la cancelarie se ținea socoteală de adrese și nu de numele celor ce le trimiteau.

Cât de mult ameliora reacțiile nervoase ocupația cu scrisul acestor scrisori și cât de mult contribuia la trecerea timpului – pe care toți îl consideram că trece îngrozitor de încet de la o masă la alta – e destul să arăt că, după ce-și procurau de la cantină cartea poștală, aceasta se completa cu multă atenție și claritate, atât în limba germană, cât și în limba română. Pentru acest lucru, în tot lagărul erau doar vreo zece care se ofereau cu scrisul și vreo șapte-opt cu redactarea și corectarea în limba germană.

Pentru ca să fie dispuși a ne servi, li se oferea drept cinste câte un pahar de bere (15 pfeningi, adică 0,16 lei de-ai noștri. Aceasta era singura băutură tolerată.

¹¹ În acest lagăr a petrecut restul perioadei de prizonierat între 25 iunie 1917 și 10 iunie 1918 (notă).

¹² În realitate 1913.

Era agreată de toți și foarte slab alcoolizată, ca urmare, era ușor de suportat și mai ales ... ușor de amăgit foamea pentru câteva minute.

Toate scrisorile se făceau în sufrageria cantinei, unde era mai cald și aveam cu ce scrie.

Fiecare scrisoare trebuia să poarte semnătura proprie a solicitantului. Pentru cererile pachetelor de alimente, toți reveneam în fiecare lună cu același conținut în redactare (și cu multă speranță, dar și nervozitate, pentru că se dovedea a fi în van).

Purtarea zgârcită a englezilor, lipsa lor de omenie, gătirea fleicuțelor sau a ceaiului cu biscuiți pe care puneau unt îi agasau pe ai noștri, provocându-le nervi și o stare sufletească de revoltă, greu de descris ... »

Caietul continuă cu amintiri din restul perioadei de prizonierat, întoarcerea în țară și cu diferite notații răzlețe din perioada interbelică. Din toată prezentarea dedicată perioadei Primului Război Mondial, consemnările cele mai interesante și relevante, din punct de vedere istoric, sunt cele referitoare la intervalul de timp petrecut în lagărele germane. Prezintă oarecare interes și obsevațiile privind procesul de împrăștiere și viața politică interbelică.

Din păcate, alte trei caiete cu pagini și din Al Doilea Război Mondial, în special campania din Răsărit, nu s-au păstrat, ele dispărând în condiții ce nu au putut fi elucidate pe deplin de moștenitori.

Marcel PROCA